

Й О Г О Т А Є М Н И Ц Я

Десь із донецьких степів набігав цей вітриюга, кидався у харківські передмістя, буино мчав вулицями і, стиснутий, збитий, виривався несамовитим вихром на центральний майдан перед ВУЦВ'юком. У звертистих зльотах роїлась хвилинами рясна заметіль — останні зусилля зими. Але сніжинки враз танули, асфальт на майдані мокро чорнів, ряботів калюжками.

Я поспішав у юрбі перехожих, такий же найжестивий, як і вони, з піднятим коміром, з низько начоленим капелюхом, занурений в себе, байдужий до всіх.

Раптом вітер бахнувся мені в груди й примусив різко крутнутись, виставити на захист рамено. В той же час відчувся в рамені зустрічний сильний поштовх, остільки сильний, що я мимоволі затримався. Я вже обурено шукав нечому, що мене так зухвало чіпнув... аж упрост переді мною зовсім близьенько зайсніли великі карі очі. В них жевріла золота жаринка. Віт злегка затремтіли. Очі лукавенько зжувувались, нерішучо мружались, і в куточках синяво-темних западин, що їх обрамляли, наростає жмуток стрільчастих зморшок, — очі, оповиті втомою, тепло й одверто сміялись.

— Ну, лайтесь, чого ж ви?... Лайтесь, Аркадію! — бовкнув із настовбурченого коміра трохи хрипавий басок.

— Чортів вітер! — глухо бовкнув і я, розрядивши в такий спосіб досаду та замішання.

— Проклятий вітер! — в той мені підхопив Хвильовий і, не послабляючи хлопчачуваної задириливості, патетично докінчив дальшим Тичинівським рядком: — Нікого так я не люблю, як вітра-вітровілля!

— Воно й видно. Чи не вітром натхнений штовхається ви, друже, мов той домовик?

— Бо ви, друже, сунете, мов той паровик. Ха-ха!... От, бачте, й полаялись. Тепер легше буде. Між іншим, ви теж залюблені у вітер, а тому любіть його, будь ласка, не тільки за письмовим столом. Цікаве, між іншим, явище: сучасна наша література дуже часто має до діла з вітром. Ви постережіть це? Безліч прикладів можна б навести. А чому так? Га?

— Стихія вабить.

— Припустімо. Але чому вабить саме ця стихія? І чому багатьох вабить? Га? Чи не здається вам, що справа тут не тільки в силі й розмаху, якими почалась була революція? То — само собою. То — вже вчорашнє. Чи не здається вам, що тепер тут діє ще інший чинник — особливий біль? Так, так! Прокинулась і мучить невситима нудьга. Розумієте? У тій стихії — збудна сила, гін, літ, удар... Розбурханий степ, неосянйі простори, невимовна, неймовірна заобірна далечинь. Далечинь завжди по-своєму особливо мучить. А тут щойно відчула людина крила, спробувала ними змахнути — нема як, нема вже тих крил... Розумієте? Ні, не приреченість, не те, що в російського поета: „Так мельница, крилом махая, с землі не может улететь". Не безнадія, ні! Навпаки, органічне стремління вперед, пристрасне упевнене поривання і віра. Отже — нудьга, величезна нудьга за чимсь можливим, здійсненним, тільки таким далеким... таким, як сама далечинь.

Наша розмова ніби недавно перервалася, і ми її тепер знову продовжували — така вже була звичка. Розмова точилась у надто несприятливих умовах, коли крижаним подувом забивало віддих, стискало губи, глушило, рвало слова. Але звичка тяжила над усе, і тут ось серед завихреного майдану могла легко розпикітись найгостріша дискусія.

Ми зупинились осторожно, щоб не заважати перехожим. Ми сутулились, заслоняючись спинами від розгойданої хуртчі.

Невеличкий на зріст, але жиливий, учепистий, Микола раз-у-раз похапцем загортав поли свого чорного давню зношеного пальта. Давню знайомий, теж чорний притертий кашкет вугласто вигорблювався на голові. Микола, бувало, тицьне його недбайливо на голову, одним помахом нацупить і забуде, викликаючи потім жартівливі закиди товаришів. Лише якийсь час поносив він капелюха, прихавши з закордону, та й залишив, замінив зручнішим старим кашкетом.

З-під сукняного козирка чітко проступали густі вигинисті, широко розкинуті, як орлині крила, і дуже рухливі брови. Смагляве обличчя, позначене кількома різкими характерними зморшками, тепер на холоді виглядало ще темнішим і худорлявішим. Проте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невловимий відбиток молодості, ясноту повсякчас внутрішнім відруком енергії, веселкуватої сміливості, усмішкуватої задириливості. Тільки в куточках невеликих губ іноді стигла зататість, щелепи міцно стискалися і коротке підборіддя уперто кам'яніло.

Можна було, однак, не звертати уваги на загальні риси — все заступали й за все промовляли очі. Ці великі, справді прекрасні очі, темні, як лісові озера, бездонні, як саме життя.

Змістовна втома і тиха м'яка зажурність деліли в них підчас спокою. Скільки тоді вгадувалось простої, природженої, глибинної мудрости, сердечної людяности, найнижньої теплоти!

Але щойно порушувався цей спокій, — яким настороженим блиском спажкували вони, який нестримний вогонь займався, яке буяння, полум'я і гроза! Нічого не хотіли тоді вони знати, крім найчистішої чесности. Нічого не можна було приховати від їхнього занурливого проймаючого натиску. Тривожна їхня допитливість загрібала, вивертала чужу душу і, лише дійшовши істотної, твердо відчувши правду, — бодай гіркотну, але правду, — починала втихомирюватись.

А коли траплялось щось радісне чи смішне, вони переймалися таким щедрим і щирим світлом, наче ніколи не зазнавали духовного болю і втоми. З них, з найзатайніших їхніх куточків, з отих золотих жаринок випромінювалась сила силена бодренної со-

нячности, осяйного чудесного захвату. Тоді безпосередність нагадувала дещо первісне, цілинне, мов не порушене ще дитинство. І тоді повнота радости вихлопувалась через вищі, а бривки її, падаючи навколо, збуджували до усміху хоч яке зашерхде чи пожоване, чи шерстю обросле серце.

О, ці неповторні, незабутні очі Хвильового! — Аркаша, звідки ж ви топаєте і куди? — спитав він, пересмикуючи за звичкою плечима й за звичкою ж хапливо торкаючи двома пальцями кінчик свого носа, наче б муху зганяв.

— Та йду оце з редакції. Навіть з кількох редакцій. Підрядився махнути на периферію, на села.

— На села? — сторожно, значино перспитав він.

— Авжеж. Маючи офіційне відрядження, зможу відніше пересуватись і зазірнути до найстрашніших закутків.

— Так, так. І писати, значить, будете?

— Ну, для редакції, звісна річ, чимбудь одпишусь, там уже видко буде. А для себе... не можу я, розумієте, пропустити цього моменту. Хочу пересвідчитись наочно, що ж саме діється на тих селах, де ж саме корінь зла, звідки справді походять причини цієї катастрофи, цієї чорної весни... ну, і які зрештою, перспективи, чим може це все скінчитись.

Він ураз похмурнів, узяв мене під руку, живосилом потягнув кудись убік.

Це була весна 1933 року, пам'ятна весна голоду. ЦК комуністичної партії, висловлюючи казенно-департаментське співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причинах голоду той же нарід. Увесь агітаційно-пропагандивний апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм. Цей бо консерватизм не хоче сприйняти нових колективістичних засобів господарювання і породжує безоглядну руйнівницю ворохобню. Винен, мовляв, передусім куркуль. Винні свідомі шкідники, вороги народу, різні українські націоналісти, що прагнуть створити бурхливе замішання серед трудящих, викликати обурення проти союветської влади і, користуючись з обурення та безладу, здійснити свої „контрреволюційні" заміри. Цей примат настирно й всебічно обгрунтовувався, обростає щодня свіжими прикладами. Старанність агенти напружувалась до краю, виявлялась на всю широчінь агітаційний сприт і хист, властивий, як відомо, більшовикам.

І під навалюю доказів, під впливом талановитого політичного крутіття заходила в суспільстві розгубленість, неясне розуміння суті подій. Значило, багато хто за цією невтомною метушливою постерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом. Росло непереможне бажання чільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою і, зрівнявши обладу захлипаного мітинговости, збагнути незাপеречне.

— Цікава річ! — збуджено промовив Микола. — Цікава, й-бо... Ви мене випередили цього разу лише на кілька хвилин. Ви — з редакції, а я до редакції... і в тій самій справі.

Не пускаючи руки, він мене вів у протилежний моему спрямованню бік, назад до редакції. Я механічно посувався за ним. Ніби ще раз ґрунтовно зважуючи, остаточно стверджуючи наше обопільне рішення, він підкреслено казав:

— Так, так. Треба кочіть там побувати, ознайомитись на місці. А куди іменно ви намірились їхати?

— Думаю спочатку в Лохвицький район. Заїду на цукроварню до Бичка, а звідти рушу по селах.

— Це добре — до Бичка. У Лохвиці, між іншим, тепер працює секретарем райкому Васильківський.

— Знаю. Той, що був секретарем на ХПЗ*) і чимсь проштрафився?

— Він самий. Може вам пригодиться, бо хлопець хороший і українець.

Ми вийшли з майдану. Назустріч копичились старі квартали Харкова з примхливою плутаниною вузьких вулиць та завулків. Одразу стало затишніше, відчулось полегшення.

— Слухайте, Микола, мені набігла непогана думка. А що, як би й ви туди поїхали?

— Е, цього разу вже я вас випередив. Учора була okazія, і я передав Бичкові цидулку, що, можливо, днями заскочу, — переможню, з веселеньким блиском в очах глянув він на мене і засміявся.

— Та невже? — зрадів я і з такою ж задиркуватістю злегка штурхнув його. — От здорово! Значить, ідемо разом!

Але крилаті брови тісніше збіглись на переписці, очі вже задумливо зосередились, все обличчя трошки витяглося. Хвильовий спокійно, розважно сказав:

— Ні. Це, на жаль, неможливо. Я буду вам заважати.

— Ні чорта подібного! Та як ви смієте щось такого? — напався я з нарочито різкуватістю, знаючи добре його благородну вдачу й дуже шанобливе ставлення до праці своїх товаришів. Я доводив, що на місці кожен з нас робитиме своє, один одному не заважаючи, — напевне якось помиримось. Я підкреслював, що вдвох нам, безперечно, буде охитніше, краще, — тим паче в сьогоднішніх складних умовах. Врешті я висловив припущення, що сам я, можливо, йому заважатиму, — тоді інша річ.

— Оце вже, дійсно, ні чорта подібного, — рішуче запережив він. — Але... але ж ви перший взяли туди відрядження.

— А ви перший Бичка сповістили. От і квит! По руках, значить, ідемо.

Я простягнув йому руку. Він пересмикнув плечима, невразно чмихнув, зам'явся. Жучки-очі розгублено бігали, бігали...

*) Харківський паровозобудівельний завод.

— Добре, — хитнув згодом головою. — Подумую. Сьогодні вам подзвоню.

Я ще раз напосідливо зробив рух рукою, вимагаючи на знак попередньої згоди потиснення. І тоді між нас простяглась третя рука, довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скрючений лист, жолобком трусилась долоня з гачкуватими скопторбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав несміливий благальний голос:

— Згляньтесь, голубчики. Не на мене — на дітей.

Просила молода ще жінка, яку горе, видко, передчасно пристарило. З одягу, мови й недосвідченої поведінки зразу було знати, що це — звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє поспієних, ляжливо настрочених хлопчиків.

Таких голодуючих з'являлося в місті день-у-день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходи-

засмалцована військова уніформа та геть поруділа шкряпа куртка ще часів громадянської війни. Приблизно те ж саме мав на собі я, тільки замість куртки зодягнув шинелю.

Він попросив пробачення, що не встиг допакувати свого наплечника (якусь хвилину доведеться заждати), і гостинно підморгнув у бік дискучої карафки на столі (якусь, мовляв, чарчину слід хильнути перед дорогою). Від чарки я одмовився, хоч він нати-скливо припрошував. Нараз, махнувши на мене рукою, мовби на людину пропащу, сприкрено одійшов, заповзався хутчій ладнати наплечника.

Тоді з сусідньої кімнати непомітно, одним лише відрухом голови покликкала мене Юлія Уманець, його дружина. Коли я наблизився, вона обережно причинила двері, пошепки заговорила:

— Я така рада, така рада, що саме ви з ним йдете. Ах, йому знову щось почалося. Дивіться ж, стримуйте його, бережіть його...

Вболівуючи, з хрускотом заломила пальці, закліпала очима, які поїнялись сльозою. Цю худорляву, бліду, лагідну жінку підхопив колись громохкий ви-хор революції, колиш вона лежала поруч із Миколою при одному кулеметі і, подаючи набійну стьожку, довго, героїчно одбивалась од денікінців. Та потім... потім романтичний запал унаві, зайшло тяжке розчарування, свідоме „механічне“ вибуття з партії. Тепер стояла вона виснажена, дуже постаріла, засмучена і шепотом із таємничою тривогою заповідала:

— Щось буде, щось трапиться, от поміяте моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшу... оту його прокляту інтуїцію.

Справді, ми вже не раз мали нагоду пересвідчитись, як він умів передчувати, майже точно вгадувати. Навіть у справах сторонніх, навіть у випадках, що не мали нічого спільного з його основним життєвим спрямуванням. Не дивно, отже, що в тих напружених часах виключаючи Миколу інтуїція особливо загострилась. Я всіляко намагався заспокоїти Юлію Григорівну, пообіцяв їй, що в нашій подорожі все буде гаразд.

— Ой, послалась доріженька через яр, через яр... — співомовкою нагадав про себе Хвильовий і спитав загадково: — А що ви думаєте, Аркадею, який той яр? Гарячий чи холодний? Га?

Тут же, не ждучи відповіді, додав іронічно:

— Ідемо, значить, звичайні новий кардинальний процес соціалістичного будівництва — голод. Ну, що ж, допоможемо, чим можемо. Юлія, де мій триндугет? — пошукував уже за своїм перем'ятим кашкетом, вживаючи жартівливої назви, наданої товаришами. Але видко було, що це — навмисна веселкуватість, що за нею криється беручий непокій, пекуча досада.

Від „крематорія“ шлях нам ліг повз клініку до знаменного у всьому Союзі хмарочоса — Будинку Промисловості. Там сіли до автобусу і по якійсь чвертьгоді вже окунали у метушню та сморід Південного вокзалу.

Здавалось, що вся Слобожанщина зрушила з місця, вчиняючи велетенське переселення. Юрми людей чорним пливом затоплювали привокзальний майдан. Міліція охриплими голосами погрозило гукала на них, збивала тісними купами до стін. А вони збайдужіло, механічно, як покрийний табун, горнулись одне до одного, суцільними лавами одхитувались то в той, то в той бік.

У самому приміщенні по всіх просторах залах, коридорах, переходах і сходах купилась їх така безліч, що ніде було ногою ступити. Жінки, чоловіки, дорослі, діти... Впереміш з вузлами, де зберігався немудрий скарб. Упереміш з натоптаним брудом, з ядучим пахом поту й прокислого одягу. Серед безнастанного гнітючого гудіння голосів, серед стражденної втоми й тривоги. І над цим загноєним людським мурашником, у сивій сутині задушливих випа-

рив неначе коливалась потворна химера, неначе розп'ялась неблагання примара погібелі. Куди мандрували вони? Що ждало їх там, попереду? Вже вкупі з голодом з'явився неодмінний його супутник — черевний і плямистий тиф. Вже день при дні більше й більше падало жертв, і зокрема Харків, могутній Харків, змобілізувавши всі свої засоби для боротьби з епідемією, не міг умістити величезної кількості хворих.

Завдяки особистому знайомству з одним старим залізничником нам пощастило добути окреме купе. Ті ж численні юрби людей приступом брали потяг. Були до краю збурені. Пхалися навмання, грубо лягались, бились, душили одне одного, губили в шаленому вирі своїх рідних, про все забуваючи, всіх і все проклинаючи, — аби тільки потрапити до вагону, де вбачався їм єдиний порятунок. Потяг рушав переповнений, а товпища відсталих чіплялись останнім засліплено-диким похватом. Вони зривались, одкинуті байдужою потугою машини, і часто падали під вибух зарізаного зойку. Падали, зм'яті найближчими ногами або розчавлені чавунним човганням коліс.

Трохи зблідле обличчя Хвильового з міцно затиснутими щелепами було непрониکلіве, застигле, як маска. Він мовчки ліг, затопив незрушним поглядом у стіну. Я розумів його. Я теж тихцем сів у кутку, і наше тяжке мовчання тривало, аж поки прийшов контролер. Штампуючи квитки, він пильно оглянув нас, ще раз глянув і сказав Хвильовому:

— Десь я вас зустрічав... знайома ніби людина. — Можливо. На віку, знаєте, як на довгій ниві, — знехотя кинув Микола.

— Та й ви мені когось ніби нагадуєте, — при-мружився контролер у мій бік.

— Можливо. Хто при чому ходить, те й знаходить, — добродушно, хоч і двозначно озвався я, насторожений занадто широкою обізнаністю й балакучістю урядовця.

Прозорий натяк мусів би одразу паралізувати його закрадливості, якщо він справді виступав у ролі советського детектива. Але він досить простакувато й теж добродушно розповів, що вже багато років ходить отак поміж незчислених пасажирів, натрапляє іноді на одних і тих самих подорожніх, отже в загальному калейдоскопі постатей, що мигтять перед ним, хоч-не-хоч губиться притомленою пам'яттю. Провідником вагона, який його супроводив, він зробив зауваження, що в купе брудно. По правді, як на тодішні обставини, купе не виглядало брудним, — мабуть, хотів начальник виявити свою хазяйновитість, а водночас прихильність до нас.

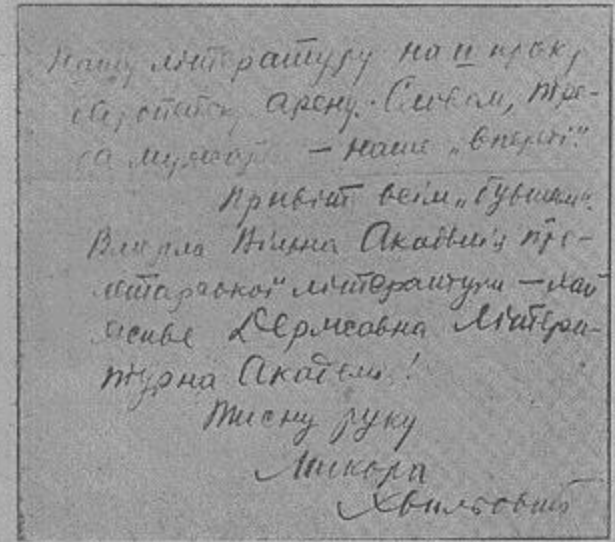
Невдовзі по його відході повернув провідник із вінком та ганчіркою. Похмурий, зачухраний, з присадкуватим лобом і виразом соллиним він на перший погляд справляв враження людини обмеженої і знеможеної. Він не стільки прибирав, як тупцявся та на-рікав. Було тут чимало прикрих підозрілих закидів на адресу вимогливого начальства і ремствувань на власну лиху долю. Потім, не знаходячи відгуку, він скерував ясні докори на голодуючих, на їхню анархічну поведінку.

— Несознательний народ, — бідкався він клишоногим малоросійським жаргоном. — Тучю валить, трощить, як та банда — і нікакх гвоздей! Опять же, скажуть, грязь розносять, заразу. Істине слово, не народ, а якісь паразити.

— Народ тут не винен, — зауважив я. — Воно, конешно, і то правда, — охоче, поспішно погодився провідник, присівши на краєчок лавки.

— Таке сомнение кругом почалося, така розруха, що прямо ума не прикладеш. І що воно, товаришу, буде? Чим воно, по-вашому, кончиться? Га?... Мовчите? Вда-дуть, що й вам трудно висказатись. А я так своїм дурним розумом починаю, що тут не люди винні, а власть.

(Докінчення на 10-ій стор.)

Уривок листа М. Хвильового до А. Любченка з Відня 1927 р.

ли найрізнішими способами, вони вже нестримним напливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція, безсильна, кінець-кінцем, вилувати таку безліч людей. Тому вони покрадьки, тихцем, мов прокажені, тулялися на зубічних другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жebraцького хисту, і часто просили вони без слів, одним лише незграбним судомним жестом або відчайним кричущим поглядом. От і ця жінка стояла, не зігнувшись, стояла навіть дещо гордовито, а простягнута її рука стриміла неприродно, мов чужа. Тільки очі горіли м'юкою.

Хвильовий вихопив з кишені гаманця, згрів усе, що було в ньому, й віддав. Я теж віддав. Жінка здивовано вклонилась, повільно одійшла. Слідом за нею, дупко тримаючись за поли, подріботили приголомшені містом і лихом діти.

— Вона перша має право на хліб, бо сама його робить, — сумовито зронив Хвильовий. — А вона при соціалізмі шматочок хліба просить.

Він дивився у натовп, де важко пленталась жінка, і раптом з розмаху рубнув кулаком повітря.

— Ех! — стогаючи вирвалося з його грудей, але тут же опанувавши себе, він приглушено, злісно кризьціплені зуби витиснув: — Нікого так я не люблю... як вітра-вітровішня.

— Його шляхи, його боління, — продовжив я наступний рядок.

Микола знову поглянув у натовп, де зникла жінка, і, додумуючи щось своє, подав мені руку.

Ми жили на Барачному провулку, у новому великому будинку, спеціально призначеному для письменників, що промовисто звався „Слово“. Хоч помешкання тут визначались догідністю, зате примусове життя в цій „позолоченій клітці“ дуже гнітило. Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, — мусіли перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувуючи себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідом, голос якого досить виразно брив за стіною. І тому в цьому зовні імponentному будинку, в його просторах ясных кімнатах здебільшого ходили навшпиньках, ніби по гарячому, і говорили тихо, мов на кладовищі. А коли трохи згодом того ж року почався несамолюбний розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і вночі одверто, аж зухвало застовбичили сутулуваті енкаведистські шпикі; коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожитців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у темрючну безнадійну безодню, — цей сирій історичний будинок дістав нову назву „крематорія“, що міцно й назавжди прикипіла до нього.

Хвильовий жив на третьому поверсі „крематорія“ і, пізнавши мої кроки на сходах, загадя одчинив двері ждав уже на порозі.

На ньому був зношений, але зручний мисливський одяг: величезні болотяні чоботи, що їх ми кілька раз якось разом придбали для нашого гуртка мисливців,

Група „ВАПЛІТЕ“ (Вільної Академії Пролетарської Літератури) 1926 р. Зліва сидять: П. Тичина, М. Хвильовий, М. Куліш, О. Слісаренко, М. Йогансен, Гордій Коцюба, П. Панч, А. Любченко; стоять (зліва): М. Майковський, Г. Епик, О. Копиленко, І. Сенченко, П. Іванов, Ю. Смолич, О. Досвітній, І. Дніпровський.

Його біляві коротенькі вії часто заморгали, ніби він напружено міркував і вичікував од мене потвердження. Потвердження не було. Провідник зам'явся, зітхнув. Зиркнувши на горішню лавку, де в тій же позі мовчазно лежав Хвильовий, він трохи сум'ятно підвівся, взявся за клямку. Але не вийшов: Кортіло продовжити розмову. З достатнім спритом, з хитреньким увертком знову послалисі нарікання і, як вислід, прийшло знову до прямого звинувачення влади. Цього разу вже одверто говорилося, що влада обдурює, знуцається, що партія душить...

— Е, дядю, я бачу, що ви сознательний, — лагідно перебив я його.

— Ну, конечно.

— ...сознательний контрреволюціонер, — докінчив я своє речення.

Стало тихо. Провідник замвер з розтуленим ротом. Вигляд мав стільки ж розгублений, як і кумедний. Згори нараз розкотився нестримний сміх. Микола реготав так захопливо, що годі було й мені самому стриматися.

— Ну, й шутильники ви, бачу, ей-право, — викрутився службовець, посміхнувшись і собі. — Але такими словами шуткувати не полагается. Я з вами, так сказати, по-своєйському, а ви...

— І ми по-своєйському. Коли б ви були несознательний, я вас ще переконував би, доводив би вам. Але ж ви, бачу, цілком сознательний товариш, ще й, може, партійний.

— Партійний чи не партійний, то неважно. Тільки я малограмотний, а ви, сказати, образовані. А проте ви могошибки піддержували. Факт! То хто ж із нас контрреволюціонер виходить?

— Виходить — той... хто виходить, — встав я, шарпнув двері й вказав йому на поріг.

Провідник засмикався, збентежений новою несподіванкою.

— Позвольте... — спробував він заперечити.

— Не позволяю. Нікаких гвоздей! — рішучіше запропонував я.

Він щось хотів ще сказати, але натомість хекнув, безпорадно бликнув, пішов.

А Хвильовий сміявся. Хвильовий стелався усім тілом.

— От протоплазма! І як вам вистачило на нього герпіння?

— Що ж... вивчаємо поглиблені процеси соціалістичного будівництва.

Говорили потім довго й багато. Говорили про габельну систему державної безпеки, де майже половина населення стежить за другою половиною. Говорили про російську „тюрму народів“, про затхле московське нутро, що намагається тепер прикриватися червоним, а все ж рязано-тамбовським сарафаном. Про тупець, у який зайшла революція, і зміцнення, абуржуазнення, патологічне переродження провідної комуністичної верстви. Про її явну неспроможність здійснити заповітні гасла соціальної справедливості й всебічного поступу, а також явну неминучість новітнього Термідуру. Про український нарід, затурканий, поглумлений, з частково вивихнутою душею, з обдарованою, але напівзраженою, напівспантеліченою і завжди роз'єднаною інтелігенцією. Про багато дечого ще говорили (докладніше доведеться нагадати іншим разом), сперечалися, пристрасно одне одному доводили й трохи романтично мріяли під монотонне постукування коліс.

В купе стало хмарно від цигаркового диму. З годуюю згаряченою та обжареною вийшов я до тамбура, де крізь розбиту швидко середніх даєрей текала степова прохолода. Потяг якраз зупинився перед закритим семафором, було тихо, і тоді вчувся десь поблизу протягливий плач. Серед нічної сутніні на буферній площадці між вагонами я помітив тьмяні обриси людей. Я спитав. Плач сполохано урвався. Нашорошені постаті не ворухнулись. А згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякатись, ще раз поспитав, хто ж там і чого скимлять? Несміливий чоловічий голос з дальшої відстані пояснив, що це хлопчечня вболіває за втраченим батьком. За хвилинку я вже ліз буферами на площадку, де в різних небезпечних позах учеписто сиділо чоловіка з п'ять і поміж ними, нацупивши ряднину на голову, скулився та скиглив хлопчик. Щойно спробував я підвестися його, щоб забрати до вагону, як він брусувато одсахнувся, уперся, заплакав ще дужче. Тільки після довгих умовлянь, після настирних заохочувань з боку сусідів пощастило зрушити його з місця.

Хвильовий зустрів нас зраділо, захопився одразу годувати вихрастого кирпатенького гостя, який продовжував кулитись і позирав сторожко, набурмосено, мов те воченя. Але Микола зумів так вдало підгорнути до нього, виявив стільки ніжності й теплоти, що дуже швидко зогрів це маленьке і вже затиснуте в кулачок серце. Виявилось, що батько малого загубився на передостанній станції, де вони цілою родиною сякувались пропхатись до вагону. Згадавши за батька, хлопчик знову скривився, заплакав.

— Чекай, кирпоносику, зараз пошукаємо твого батька. Не тужи, знайдемо батька! — весело запевнив Микола, зірвався на ноги і, перш ніж я встиг його перепитати, вискочив за двері.

Яка ж невимовна була наша радість, коли він згодом справді привів батька! Він на ходу потягу нишпорив по всіх вагонах і врешті натрапив на людину, що своєю чергою розпачливо пошукувала за дитиною. Вкупі з батьком прийшло ще двоє старшеньких дівчаток. Сяк-так розмістилися в тісному купе. Шастям сповнений хлопчик горнувся до літнього, побитого рясними зморшками селянина, а той все глядив його невкладистою шаркубою рукою і повільно розповідав про своє горе. Працював, мовляв, хазяйновито, зобов'язаний перед державою виконав чесно, додатковий хлібний податок одміряв старанно, новий додатковий податок ледве знатужив, зібравши останні крихти, а вони, представники влади, ще та знову ще

вимагали хліба. Де ж того хліба взяти, коли сам сидиш на остюках, душпинням давишся? В їхньому селі більша половина хат спорожніла. Хто від жолудів та макухи спух, помер, а хто пустилася берега на одчай душі, жебрати подався. У нього особисто дружина померла. Лишився з трьома дітьми, хотів був примістити їх у сестри на Полтавщині, аж і сестра не сьогодні-завтра Богу душу віддала. Тепер їде він на Поділля, де кажуть, лише людям ведеться. Хоче там в одному селі під Кам'янцем пошукати на певний час ласки у свояка.

Двері розчинились. На порозі з'явився провідник.

— Посторонніх пуцать воспрещается, — суворо проголосив він і скомандував до наших гостей: — А-ну, братва, витрясайсь отсюда!

Ми запротестували, пояснили, що ці люди доїдуть з нами тільки до Ромодану, — отже, нічого злімати галас, раз ми, хазяїни купе, не заперечуємо.

— Посторонніх пуцать воспрещается, говорю вам! — зухвало повторив провідник, посилаючись на силу закону.

Хвильовий пересмикнув плечима, підтягнувся, попросив ще раз не турбувати присутніх. Він брав на себе цілковиту відповідальність за маленьке порушення залізничних правил і пропонував доплату за випадкових пасажирів. Він спробував також вплинути на службовця психологічно, покликаючись на його людяність, на властиві, мабуть, і йому особисто батьківські почуття.

— А я вам руським язиком говорю: посторонніх пуцать воспрещается! — тупо vynалив службовець і заміристо шарпнув селянина: — Витрясайсь отсюда!

Хвильового наче пружиною підкинуло. Скочивши, блискавичним похватом згріб він провідника за рамено й прошепотів надсадно в самісіньке обличчя:

— Хам! Не смій!...

Він був страшний. Бліді губи скривились, очі були розхристані гнівом. Вся істота напаялась, готова до різкого удару. І цей удар напевне стався б, коли б провідник хоч трошки виявив опір. Ні, його до краю приглобшила сміявистість і сила. Він знітився. Він пополотнів, чимраз осідав, ставав низеньким, маленьким, нахиляючи праве рамено, в якому, видно, явився нестерпний біль.

— Геть звідси! І поки я їду, щоб тут і духу твого не було.

Провідник безшумно вислизнув. До самого Ромодану нічого нас більше не турбував.

У Ромодані з великими труднощами добули ми для наших знайомих квитки на дальшу їхню путь. Ми поділились з ними запасом харчів і попрощали їх з гіркотним відчуттям, що наша допомога — мізерна крапелька в бурхливому морі, хвилі якого вщерть затоплювали і цю станцію.

Перелізаючи через купи сонних тіл, продираючись крізь задушливу тісноту, вийшли зрештою вдвох на відкритий перон, щоб тут дочекатися потягу на Лохвицю. Одразу ж від перону починався голий степ, розгонисто стелючись навкруги, і велика станція, обарвлена вогнями, бовваніла серед нічної степової стихії, мов зачудований самотній корабель. Перед нами лежав потужний чорнозем Полтавщини, на якому пухли й гинули голодні люди. Перед нами лежала благословенна земля, в якій таївся незліченний скарб і яку здавна підгорнув під себе загребущою лапою чужинець.

— Микола, — натякнув я, вказуючи в далечині, — а тут десь, мабуть... і шведські могили.

Він нічого не відповів. Він довго задумано мовчав. Потім злегка доторкнувся до мене, притишено, значливо мовив:

— Знаєте, оце якоїсь ночі знову приходив Василь*). Ах, яка мука була! Стояв у кутку біля каніпи і сам дуже мучився, ніяк не міг розпочати розмови...

Ще хвилинку подумавши, пересмикнувши, за звичкою, плечима, він додав:

— І ніяк не збагну я цього явища. Ви ж знаєте, я не містик і не ханжа. І не п'яний я був. І так воно якось — чи сон, чи дійсність... Чорт його зна!

Вранці ми висіли на першому за Лохвицею перестанку, де містилась нова цукроварня ім. Сталіна. Років два тому її збудували чеські спеціалісти, і визначалась вона на весь СРСР суцільною механізацією процесів виробництва. Директором тут був старий робітник-цукроварник, колишній матрос Чорноморської флотії, людина з міцним здоров'ям, ясним розумом і організаторським хистом, — той самий Бичок. З ним заіпаналися ми ще раніше, коли приїздили до Лохвиці цілою бригадою (Хвильовий, Вишня, Ірчан, Каланик, я) на літературні виступи і поагоджували одночасно справу придбання для письменницького колективу спорожнілої вілли Туган-Барановського в селі Луці.

Бичок дуже гостинно прийняв нас. Другого ж дня завітав із Лохвиці Васильківський. Обоє багато розповідали про те, що діялось у районі, наводили численні свіжі приклади. Вже були, як виявилось, одверті самочинні виступи проти влади, рішучі спроби захоплювати насіннєві фонди, грабувати перше-ліпше майно. Були щораз частіші звиства представників влади, були у відповідь жорстокі покарання і знову ж у відповідь — ще гостріший спротив, збройні групові контрвиступи. Було чимало випадків людожерства, і начальство губилося: чи робити показові суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти, щоб уникнути зайвого збурення пристрастей? Були безнастанні втечі наослі, навання, і раз-у-раз нові рясні трупи по дорогах. Були своєрідні

* Василь Блакитний (Еллан) — основоположник спілки письменників „Гарт“.

прояви родинного благородства і різні способи самогубства. Було неймовірно безладдя, безнадія, відчай. Був жах.

А чи вживалося якихось заходів, щоб усьому цьому покласти край? Так. Принаймні, на папері. Шумувала щоденна злива директивних загадувань, які часто одне заперечували, створювали ще більший розгараєш і свідчили про нерозсудливість або розгубленість самої влади. Щоденний невідступний адміністративний натиск, яким справу лише заганялося в тупець замість вдумливо її зважити, прозирнути в корінь, знайти вихід менш болісний, еластичний та ефективний.

А чи можна було взагалі не припустити всіх цих тяжких подій? Ну, звичайно. Навіть, запроваджуючи колективізацію, можна було уникнути цієї руїни, цих масових жертв і величезних матеріальних втрат. Слід було тільки загодя добре урахувати обставини, пильно передбачити всю складність і трудність. Не динамітом оперувати, вулканізуючи всю Україну, а задисциплінованим чином, найсуворішою плянністю. Не хватитись безоглядно й нещадно, а братись помірковано й дбайливо.

То неже там, у Кремлі — такі головотеси й бездари, що не спромоглися на попередню продуманість і належне підготування? Звичайно, ні. В такому разі, очевидно, чогось вони не подумали, частково помилились? Припустимо, що так, але частково. В такому разі, може, на місцях директиви центру перевертаються? Припустимо й це, але знову ж — частково. Поза тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч не хоч, викликає серйозні сумніви. Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби комусь спеціально треба збурило населення, конче зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розколотати, розкидати, знесилити, звичити.

Охопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким поківом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив. Але децю особливо привертало його увагу, він зацікавлено перепитував і заходив глибше у розмову. Басок його спочатку звучав помірну, речення наростали з підкресленою чіткістю, а думка тим часом розкрилювалась ширше, злітала сміливіше, сягала захватної височини. Він зривався на ноги, починав прискорено ходити, уже розмахисто жестикулював, уже чорна чуприна за кожним порухом здригалась, очі займались подум'ям пристрасти, нагнічені слова поспішали, деколи заскакуючи одне за одне, але не порушуючи ясної послідовності думки. І він, такий звичайно скромний та зовні непоказний, в ці хвилини одразу виростає, величю підноситься понад гурт. Ні, це не була магія добірної красномовності, — зовсім ні. Щось більше, істотніше було — могутність духу, що ширяв незаймано, глибинна органічна сила, що владно привертала до себе, брала в полон, проймала збудним трепетом, який назавжди лишив по собі слід. Це була виключно загадкова його властивість, його таємниця. Хвильовий натхненно хвилювався і хвилював інших.

— Товариші! — раптово затримав він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одму „ересь“ і прошу в неї повертись. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку „еретиками“. Колізії тільки починаються. Ця сталінська п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще поперед. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: „Годі! Завсу!“

Так, пам'ятаю, свого часу бігав він у тісній кімнаті на Лимарській вулиці, зненацька зупинявся серед клубкуваня тютюнового диму і вперше тоді проголошував сакраментальне гасло: „Геть од Москви!“ Він завжди перший умів відчувти те, що хаотично починало нуртувати довкола, умів схопити суть, ясно й лаконічно синтезувати її, обертаючи в рушійний чинник, що швидко гуртував відданих однодумців. Тому саме в нього зародилась ідея створення півофіційної студії „Урбіно“, що збиралась у нього ж на квартирі і була прообразом ВАПЛІТЕ. І саме він, тільки він міг бути натхненником і творцем славнозвісної Вільної Академії, засудженої потім владою, як організація „контрреволюційної“. Він же, проникливий і невідступний, знайшов дальший вихід у видаванні „Літературного Ярмарку“, де під маскою співробітництва правовірних літературних писарів і гайдуків фактично продовжувалась лінія ВАПЛІТЕ. А коли і „Ярмарок“ розгромлено, не хто інший, як передусім він спричинився до народження „Пролітфронт“, де так само затушковано продовжували існувати традиції й засади ВАПЛІТЕ. Невдачі й труднощі ніколи його не зупиняли — навпаки, спонукували до активнішої дії. Досить притомлений тяжким життям, він проте не розчаровувався. Він твердо вірив у сонячне майбутнє України, лише намагався не обдурювати себе й інших щодо сучасного її „жодіння по муках“.

Так і тепер, кидаючи виклик, одночасно застерігав він, — оцей допитливий, непогамовний, „м'ятежний“ Микола, в якому завжди ми вбачали криштальне, але розп'яте жорстокою дійсністю українське сумління.

Через кілька днів, остаточно накресливши собі плян, ми рушили на села. Заводська бричка позволеної ки сулулась зболюченим шляхом, і тільки над вечір почала наближатись до першого нашого об'єкту — Гамаліївки. Ліворуч неподалець видніло ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязоті. Візниця пояснив, що то голодні визбирують торішнє зерно, — хай, мовляв, погниє, гірке, аби зерно. — Весна! Крестьянин торжествує, — з гіркою ж іронією нагадав Хвильовий Пушкінського вірша.

Цей рядок любив він часто наводити в глузливому тоні, міняючи залежно від пори року початкове

слово, навіть мотив для нього діврав характерно-москвовський. Але мені спали на думки зовсім інші улюблені його рядки з Горация, бо я вже помітив, що в ньому накипає гнів:

— „В години розпачу умій себе стримати, і в хвилині радості захочув супокій“...

Микола мовчав, пустивши голову. Потім, зітхнувши, прокидаючись з гризотної задуми, додав:

— Так, так... „однаково прийдеться умирати — о, Делліо кохавий мій!“

В надвечірній степовій тиші лунко чвакали копита коней, засмоктували глевкою багнукою, і тороплено клякотіли, захлинались колеса. Дорога, посмугована коляями, де в слідах шин стояла вода, бралась легеньким рожевим відтінком. Заходило сонце, кипіло в розпаношеній навалі хмар, окрайці яких займались і тліли, роздмулюючись на все небо злого-попеластою млою. Такі хвилини в природі навівають відчуття стихійних зрушень, щось близьке до кінця світу.

— А помирати, мабуть, не страшно. Як ви думаєте? — спитав Хвильовий.

— Залежить, бачте, від обставин. Я, правда, кілька разів стояв перед смертю, але... як би це вам точніше сказати?... не встиг я злякатися, бо думав тільки про життя. Вся істота була змобілізована й запаморочена тільки цим одним прагненням.

— Ну, да. Коли смерть підкрадається зненацька — інша річ. А коли ні? — і він ближче прихилився до мене: — Помирати, друже мій, все ж таки страшно. Будьмо чесні, маймо мужність признатися. Все ж таки помирати дуже страшно.

Сказавши це, чомусь засум'явся, сів, за звичкою, плечима, торкнув пучками носа, мов би муху зганяв. Видко, був невдоволений на самого себе. І щоб перемістити тему розмови, вернув до староримських поетів, перекладених Зеровом. Піднесено вихваляв Зерова, далі звів мову до епохи Відродження, перехопився згодом до „азіатського ренесансу“, гостро критикуючи сучасність.

— От вам і діалектика! Азіатський ренесанс обертається на своє рінуче заперечення. Яка моторошна реакція, депресія, яка глуха яма! Ми фактично — в модернізованій тюрмі. І література наша корчиться в казематі, задихається від всеросійської „параші“. А за дверима невислухо вартують, пильно позирають в „очко“, грубо погейкують вквіт з різними Смердюковими та Свідригайловичами свої ж ріднеські хахли, оті різні Яковенки, Пилипенки, Микитенки, Кириленики, енкі, енкі... браття-Кайни, наймані вбивці! Але доля їхня найгірша. От побачите. Крім ганьби, жде їх неминуха загибель. Їх використовують, скільки треба, і потім, як негодийший балаят, викинуть за борт, конче знищать. От побачите.

Гамаліївська сільрада була вже телефоном попереджена про наш приїзд. Нам дали окрему кімнату в просторій хаті селянина-садівника. Хазяїн по першому ж слові накинута на нас із жадібними запитаннями про Харків, про заходи уряду супроти голоду. Цей літній довідчений і заповзятливий чоловік зумів якось заціліти з родиною, навіть корозичину зберіг. Тож і ночував у хліві, добре озброєний та міцно забарикадований, готовий до боротьби на життя і смерть, мов той давній степовик на відрубному хуторі. З його власної розповіді стало ясно, що вже три чверті села нема. А коли ми пізнього вечора вийшли у двір, вразила нас цікавита темрява і надзвичайна тиша. Давно зужито останню краплю гасу, давно з'їдено всіх кішок і собак. Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці.

Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хиталися од вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же висохлих, нужденних, як і хазяї. Вони сами впрягалися, заступаючи худобу, одбуваючи незаслужену каторгу. — І в цьому був несвідомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапалися вони за життя, — і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність.

Ми ходили по хатах, допитувались, дивлялись. Ми чули, як людина благала в людини зернятко, одне лише зернятко, щоб закритися, і, не діставши його, заісно, аж погрозило, зверталась до неба:

З українського мистецтва

П. О Б А Л Ь
Л Е М К І В С Ь К І
Н И В И

— Господи, за що ти борешся зі мною?

І ми бачили, як він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця.

Потім довгими самотніми вечорами ми ділилися з Миколою нашими спостереженнями й думками, що раз-у-раз виходили далеко за межі дня. Але двома-трьома словами про це не скажеш. Доведеться колись окремо розповісти про ті незабутні вечори в Гамаліївці.

Я несподівано захворів. Перші кілька днів крипився, помозчував, однак хвороба силоміць валала мене і врешті зовсім повалила. Хвильовий заметушився, почав телефонувати до цукроварні й до Лохвиці, вимагаючи швидкої допомоги. На жаль, дороги занадто розкисли й поспувались, під'їхати до нашого села, відмежованого, як острів, було нелегко. Аж через півтори доби ледве притяглося із цукроварні вантажне авто, і лікар, що приїхав ним, одразу виявив у мене плямистий тиф. Десь на вокзалах, у стисковій й брудній закралась ця серйозна загроза. Але я постарався сприйняти її спокійно, — принаймні, знав уже, що саме зі мною діється і що діяти треба. Та зовсім інакше поставився Микола. На взір він теж намагався бути спокійним, проте цього разу не щастило йому довершити витримку, так наче захворів він, а не я. Він поспішно шепотівся з лікарем у кухні, сновитав безладно по кімнаті, присідав обережно на моє ліжко, поправляв без потреби постіль, доторкався до мене лагідно з виразом ніби провинним і водночас дуже співчутливим. Сильна людина і материнська ласкавість — це поєднувалось незвично, звучало трепетно, діймало зворушливо.

— Нічого, Миколо. Я виживу, — сказав я просто.

— От і правильно! — обняв він мене, злегка стиснув.

Була думка виїхати зранку, але він закомандував рушати негайно, дарма що заходила ніч і пускався дощ. Нема ради, раз він так хотів, тим більше, що тут же подав переконливі докази. На мене зодягли кожуха, посадовили до кабіни, і дальша путь, сповнена різних перешкод та пригод, полишилась мені, як довга хвороблива маячня. Опритомнів я на кілька хвилин у якійсь білосніжній кімнаті, де сяяла електрика й на скляних полицках сліпучо виблискували хірургічні інструменти. Потім, випивши ліки, знову потону в туманному хаосі. А потім, вернувшись з далекої далечини, ясно зрозумів, що за вікнами вже тече сірий ранок, і я самотньо лежу в перев'язній палаті завіської лікарні.

Ще не встиг я зібрати як слід своїх думок, коли це скрадливо прочинилися двері і навшпиньках увійшли Хвильовий, Бичок, лікар, санітарка. Лікарський огляд скінчився висновком, що стан мій досить задовільний. Вирішили сьогодні ж перевезти мене до лохвицької лікарні, де умови під кожним поглядом були кращі.

Всі незабаром зникли, крім Хвильового. Він цілком зачинив двері, наблизився до ліжка. Він був чисто поголений, але блідий — цілу ніч не спав. З непохаливих закінчених рухів із добре вже знаного скупченого виразу було видно, що вчорашнє сум'яття геть одлетіло, що він остаточно опанував себе, підтягнувся, став над ситуацією. Він поклав мені руку на чоло й спитав:

— Як чується? Лікар лікарем, але як ви сами, по правді кажучи, себе почуваете?

— Погано. Морально погано. Бо коли б не я... коли б я не підбив вас на цю спільну подорож, не мали б ви тепер клопоту й працювали б собі...

— Не смійте! — гукнув він, насупившись, і затулив мені рота. — Не смійте, якщо ви справді друг.

І він докірливо похитав головою, суворо побатьківському погрозила мені пальцем. Не питаючи, діловито оглянув мій одяг, вийняв портфельку з документами та грішми. Документи акуратно склав, зробив окремо їхній список. Гроші точно порахував і додав пачку своїх власних.

— Та що ви? — спробував я заперечити.

— Все в порядку, — владно перебив він і звелів мовчати. — Оцей список і рахунок лишаю при вас отут у кишені. А портфельку передаю лікареві під його відповідальність. Так надійніше, не обкрадуть. Сам я через содину їду до Харкова і негайно орга-

нізую справу, щоб вас перевезли до харківської лікарні... звичайно, якщо дозволить ваш стан.

— Слухайте, Микола, — попросив я підійти ближче. — Тиф, як відомо, річ досить вередлива, лукава. Отже, на всяк випадок, коли б сталася зі мною неприємність... — і я коротко висловив свої побажання, що слід було б зробити з моїми творами, де і як мене поховати.

— З'яквся, значить? Ех, ти!... А ще запевняв: не страшно.

Він примружився з такою убивчою іронією, що я мимоволі знітився, відчув себе ніяково. Найбільше вразило мене оце „ти“, бо з приятелями своїми (навіть з найбільшим другом Мишком Яловим) він завжди був тільки на „ви“.

— Значить, так... запам'ятаємо, значить. Але тепер слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба ми вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтеся далі жити. Померти, друже, це — найпростіша, найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір всьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось вартє. А ще в наших умовах жити й боротись — о! це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга.

Він пересмикнув плечима, почав ходити по кімнаті, чимраз енергійніше жестикулюючи, переймаючись завзяттям, що позначалося передусім в очах, у великих, багатомовних, плаоменистих очах.

— Правда, — зупинився він нахвилинку застережливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — по-

винна бути кінце цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що прирече великий обов'язок. І якраз ми, а також всі ті, що з нами, мусимо жити. Жити й діло робити. Сьогодні зокрема обставини склались так, що треба перш за все зберегти себе фізично. От найголовніше завдання. І я прошу вас, я наказую вам це завдання виконати. Чуєте? Кінце жити. За всяку ціну жити. Нічим не погребувати, аби жити! Лихо звідусіль повело на нас сильний наступ, а ми, звичайно, маємо поставити найсильніший спротив. Хто кого? І хоч в даному разі ви залежите від небезпечної хвороби, але багато важить, чи вірите ви в перемогу над нею. Невже не вірите? Та коли б навіть ви не вірили, то я вам кажу: ви переможете. Я вас запевняю: ви будете жити. Чуєте? Ви мусите жити!

Слова йшли на мене, як невідступна сила. Слова відчутно лягали на серце.

Я їх сприймав із задоволенням, дедалі більше упорюваний значливим змістом, якимсь гіпнотизуючим впливом.

Я вже не сумнівався, що ця хвороба — тільки тяжка пригода на моєму шляху і що я, хоч би там, що, а не помру.

— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився наді мною Микола, — що не все між нами сказано. Є одна дуже важлива річ. Є одна таємниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на жаль, не можу зараз її відкрити. Не можу — цілком природно. А видужаєте — скажу.

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.

Моршин, квітень, 1943 р.